

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.25:061.12(477)“19”

О. В. Січова

*Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського*

АРХІВНА СИСТЕМА АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 60–70-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Розкривається етап історії архівної системи НАН України, правонаступника АН УРСР, ознаменований створенням центральних загально-академічних архівних інституцій – Центрального наукового архіву та Ради по організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР

Ключові слова: науковий архів, академія наук, історія архіву, архівний фонд науково-дослідного інституту, архівна система.

Дане дослідження висвітлює процес становлення архівної системи НАН України (правонаступника АН УРСР) на основі мережі наукових та науково-технічних архівів організацій та загально-академічних архівних інституцій, створених для впровадження централізованого контролю і координації роботи, пов'язаної з розробленням і впровадженням єдиних принципів і правил формування, зберігання і повноцінного оперативного використання ретроспективної документної інформації про всі аспекти життєдіяльності Академії наук.

В історіографії процес створення архівної системи НАН України, зокрема початковий етап, висвітлений не в повній мірі. Окремі аспекти цього процесу аналізувалися в роботах Л.М. Яременко, О.І. Путра, В.А. Кучмаренко, присвячених дослідженню історії Архівного фонду НАН України та створенню і еволюції Центрального наукового архіву Академії наук¹.

Накопичення архівних документів в академічних установах відбувалося з часу їхнього створення, однак тільки у повоєнне де-

сятиліття з'явилися перші спроби налагодити архівну справу, тоді ще на рівні власне науково-дослідних інститутів. Процес створення архівів на правах структурних підрозділів для забезпечення збирання і зберігання документів в установах АН УРСР почався в 50–60-х роках ХХ ст.

Поштовхом для активізації цього процесу стали урядові розпорядження другої половини 50-х років ХХ ст. – постанова РМ УРСР «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР» від 18.04.1956 р. № 408 (у відповідь на аналогічну постанову РМ СРСР від 7.02.1956 р.) та «Правила роботи архівів установ, організацій та підприємств», затверджені наказом МВС СРСР від 1.06.1956 р. Згідно з правилами 1956 р., архівним підрозділам установ рекомендувалося створювати різні довідники до документів, першочергово – описи з передмовою, де висвітлювалась би історія установи, її структура, компетенція та особливості складу документів; пропонувалася також методика описування документів².

Постановою Ради Міністрів СРСР від 13.08.1958 р. № 914 було затверджене нове положення про Державний архівний фонд СРСР (далі ДАФ СРСР)³. Незважаючи на те, що основна увага в положенні зосереджена на визначенні і регулюванні роботи мережі центральних державних архівів СРСР, пунктом 16 виокремлювався ряд відомчих архівів, яким надавалося право постійного зберігання документів. До їх числа були віднесені архіви Академії наук СРСР, академій наук союзних республік та їхніх установ. Зокрема, в Положенні зазначено, що документальні матеріали АН СРСР, академій наук союзних республік та їхніх установ є частиною Державного архівного фонду Союзу РСР. Документи установ, а також матеріали академіків і окремих учених, що становлять особливу цінність для науки, повинні передаватися на постійне зберігання в архіви академій. Згідно з положенням, в установах і організаціях повинні бути створені архіви, в разі необхідності, на правах структурних підрозділів. Відповідальність за збереження, впорядкування, облік і використання документальних матеріалів відомчих архівів, дотримання правил знищення документів, що не підлягають зберігання, згідно з положенням, покладено на керівників відповідних установ і організацій. Положення також визначило терміни зберігання документів в архівах до передачі їх на державне зберігання. Зокрема,

термін зберігання документів установ загальносоюзного і республіканського підпорядкування становив 15 років.

Таким чином, згідно з Положенням про ДАФ СРСР, 1958 р. Академія наук УРСР отримала право постійного зберігання документальних матеріалів, що утворювалися в процесі її діяльності. Протягом наступного десятиріччя АН УРСР скористалася цим правом лише частково. Установи АН УРСР зберігали архівні документи, що утворювалися в процесі їхньої діяльності в себе, не передаючи до державних архівів УРСР, але зберігали їх з суттєвими порушеннями нормативних вимог до архівної справи⁴. Забігаючи наперед, слід зазначити, що Президія АН УРСР визнала за необхідне створити загальноакадемічний архів лише через 10 років після того, як отримала на це право⁵.

Для перевірки ходу виконання постанови РМ УРСР від 18.04.1956 р. № 408 в ряді інститутів АН УРСР були проведені перевірки співробітниками Архівного управління МВС УРСР. В наглядних справах установ-джерел комплектування Архівного фонду НАН України, що формуються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, збереглися дані про перевірки, проведені в одинадцяти академічних інститутах протягом 1959–1960 рр. За актами перевірок прослідковуються спільні тенденції в формуванні і зберіганні архівних документів в академічних інститутах, зокрема, архівні документи зберігалися в шафах в структурних підрозділах, упорядкування і описування документів робилося з суттєвими помилками, описи були не повні, часто виникали помилки при формуванні документів у справи, основною причиною цього була відсутність номенклатури справ установи і неправильне ведення діловодства. Справам надавалися некоректні глухі заголовки, які не розкривали їхнього змісту. Лише в Інституті металофізики була призначена особа, відповідальна за архів, і обладнане архівосховище. Разом з тим в архіві зберігалися тільки документи Лабораторії металофізики та частина справ канцелярії. Бухгалтерські документи були впорядковані, але зберігалися в бухгалтерії⁶. Науково-дослідна документація, як і в більшості перевірених інститутів, зберігалася в бібліотеці і обліковувалася за інвентарними книгами, а не за описами.

Перевірка Інституту зоології показала, що в установі зберігалися документи за 1942–1958 рр., наукова документація (наукові праці, наукові звіти, автореферати та ін.) зберігалися в бібліотеці.

Інші документи – протоколи вченої ради, плани роботи, річні звіти, листування зберігалися в приміщенні канцелярії, тобто збереженість документів була забезпечена. Архівні документи впорядковані, на них складені описи за 1942–1956 рр., справи оправлені і повністю оформлені. Документи, що не підлягали зберіганню, кілька разів списувалися з дозволу Архівного управління МВС УРСР. Серед недоліків зазначено, що в описах заголовки низки справ неточно і неповно відображають зміст документів (наприклад, «Листування з різними організаціями», «Кадри», «Плани» та ін.)⁷. В Інституті гідробіології відклялися архівні документи, в основному, післявоєнного періоду. Зберігалися вони в канцелярії, бухгалтерії, в ученого секретаря і в бібліотеці. Управлінські та науково-організаційні документи були оправлені, але лише частково пронумеровані, в справах відсутні вірчі написи⁸. В Інституті органічної хімії відклялися архівні документи за повоєнний період (плани і звіти з наукової роботи, протоколи вченої ради, звіти по завершених наукових темах, автореферати, монографії, листування, кадрові документи та ін.), документальні матеріали частково пройшли експертизу цінності і науково-технічну обробку: бухгалтерські документи описані, оправлені і оформлені згідно з правилами; документи канцелярії описані за 1946–1952 рр. і передані для оправлення. Наукові звіти, автореферати, монографії зберігалися і обліковувалися в бібліотеці. Всі архівні документи зберігалися в канцелярії в шафах під замками⁹. В Інституті математики відклялися документи за 1944–1958 рр., однак документи зберігалися у відділах. Документи бухгалтерії опрацьовані згідно з вимогами по 1955 р. Документи канцелярії не пройшли експертизи, на них складені описи, але заголовки частини справ сформовані неточно, багато технічних помилок в оформленні справ, зберігалися вони в шафі в коридорі¹⁰. В архіві Інституту археології відклялися документи з 1945 р., документи зберігалися в дерев'яних шафах у відділах і коридорі, у відкритому доступі для співробітників. Відповідального за архів не було призначено, експертиза цінності документів не проводилася, документи з постійним терміном зберігалися разом з документами з тимчасовим терміном зберігання. Експертна комісія в інституті не створена. Частково документи оправлені, але значна частина зберігалася в розсіпу. Описи на документи відсутні, одиниці зберігання без титулів та засвідчувальних написів, аркуші не пронумеровані¹¹. Перевірка Інституту мікробіології показала, що архівні

матеріали зберігалися в дерев'яних шафах у робочих кімнатах, відповідальної особи за архів не було призначено, архівосховища не було, архівні документи ніяк не обліковувалися і зберігалися неупорядкованими в скорозшивачах¹². Згідно з перевіркою, в Інституті фізики архів не створений, архівні матеріали неупорядковані і зберігалися в структурних підрозділах, відповідального за архів не було призначено¹³. В Інституті історії архів не створений, відповідального за архів не призначено, документи як діловодні, так і рукописи наукових робіт зберігалися в шафах в одному з наукових відділів в неупорядкованому стані, документи з особового складу зберігалися в розсіпу, що унеможливило користування ними¹⁴. В Інституті ботаніки архівні документи за 1944–1959 рр. були частково оправлені, частково в скорозшивачах, зберігалися в робочих кімнатах канцелярії і бухгалтерії. Документи більш раннього періоду зберігалися в шафах, які не опечатувалися. Відповідального за архів не було призначено. Збереженість документів не забезпечена. Документи зберігалися в неупорядкованому стані. Часткове впорядкування документів канцелярії з 1954 р. проведене із значними помилками – неточні заголовки («матеріали по ботжурналу», «прием в аспирантуру»), в один опис сформовані справи з постійним і тимчасовим термінами зберігання. Експертиза наукової і практичної цінності документів не проводилася. Відсутня зведена номенклатура справ¹⁵. В Інституті газу, за даними перевірки, архів не створено, відповідальний за архів не призначений, експертиза цінності не проводилася, архівні документи зберігалися у неупорядкованому стані, більшість у скорозшивачах. Документи за 1949–1954 рр. містилися в приміщенні складу. Відсутня номенклатура справ, тому документи в діловодні справи формувалися неправильно¹⁶.

В ході перевірок спеціалісти з Архівного управління МВС УРСР встановили, що постанова РМ УРСР «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР» від 18.04.1956 р. № 408 в чотирьох з одинадцяти перевірених інститутів АН УРСР не виконувалася взагалі, а в решті семи – виконувалася частково. Результати перевірок свідчать, що на початок 1960-х років в системі АН УРСР робота з архівними документами здійснювалася дуже повільно і зі значними недоліками. Протягом наступних років ця робота істотно не покращилася. Більшість установ, що виконали

впорядкування документів за повоєнні роки, доручили цю роботу некваліфікованим працівникам, які не вникали в історію установи, її функціональні особливості та особливості формування справ і ведення діловодства. Описані і залишені на зберігання документи не в повній мірі розкривали історію установи. Лише кілька інститутів впорядкували і описали науково-дослідну документацію. Штатну посаду завархівом мали близько 20 інститутів, у решти були відповідальні за архів, або взагалі ніхто не вів цей напрям роботи¹⁷.

До 1969 р. розгляд описів установ АН УРСР проводила Центральна експертно-перевірна комісія при Архівному управлінні РМ УРСР, і контрольний примірник передавався до Центрального державного історичного архіву УРСР (далі ЦДІА УРСР)¹⁸.

Таким чином, у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР в м. Києві відклялися контрольні примірники 18 описів на документацію установ АН УРСР, затверджених в 1960-х роках. Протягом зазначеного періоду документи впорядкували такі установи: у 1962 р. опис 1 за 1946–1960 рр. представив Науково-дослідний інститут фізіології рослин (протокол № 7 від 16.03.1962); у 1963 р. Інститут використання газу представив опис 1 за 1949–1962 рр. та опис 2 за 1949–1959 рр. (протокол № 22 від 17.10.1963); Інститут мікробіології – опис 1 та опис 2 за 1943–1959 рр. (протокол № 13 від 27.06.1963); Інститут металокераміки і спеціальних сплавів – опис 1 за 1952–1962 та опис 1-м за 1952–1963 рр., історичну довідку (протокол № 25 від 26.12.1963); Видавництво АН УРСР – опис 1 за 1943–1959 рр. і опис 2 за 1940–1961 рр. (протокол № 10 від 7.05.1963). У 1965 р. були затверджені документи Інституту математики – опис 1 за 1944–1963 рр. і опис 1-м за 1952–1963 рр., історична довідка; Експериментально-конструкторські майстерні при Інституті фізіології ім. О.О. Богомольця – опис 1 за 1944–1961 рр. (протокол № 12 від 10.02.1965); профспілка Інституту історії – опис за 1949–1963 рр. (протокол № 5 від 11.03.1965). У 1966 р. – Експериментально-виробничі майстерні Інституту фізики – опис 1 за 1961–1964 рр., історична довідка (протокол № 1 від 06.01.1966). В 1968 р. були затверджені документи Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона – опис 1, опис 2, історична довідка (протокол № 3 від 8.02.1968) та Редакції журналу «Український історичний журнал» – опис 2 за 1957–1966 рр. (протокол № 4 від 22.02.1968)¹⁹.

Хоча робота, спрямована на забезпечення збереження архівних

документів установ АН УРСР, і проводилася, в цілому вона мала спорадичний характер. Відсутність в АН УРСР органу, який би здійснював контроль і координацію роботи архівних підрозділів установ, унеможлиблювала запровадження єдиної системи зберігання та обробки наукової документації; повноцінного і оперативного використання архівних документів у наукових цілях; створення єдиного науково-довідкового апарату до архівних документів та організацію централізованої інформації про склад і зміст архівних фондів Академії та її установ. Крім того, протягом кількох десятиліть не проводилося систематичне виявлення і збирання документальних матеріалів особових фондів академіків і видатних учених²⁰. Тому в 1968 р. Академія наук УРСР створила Центральний науковий архів (постанова Бюро Президії АН УРСР від 6.03.1968 № 105 б) і Раду з організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР (постанова Президії від 16.07.1968 № 253). Хоча при формуванні архівної структури АН УРСР за основу було взято організацію архівної справи в Академії наук СРСР, новостворені архівні органи АН УРСР мали істотні відмінності.

Архів АН СРСР у 1925 р., згідно з постановою РНК СРСР, був визнаний науковою установою. В 30-х роках ХХ ст. Архів отримав статус загальноакадемічної установи та власне приміщення і почав комплектуватися архівними матеріалами академічних науково-дослідних установ²¹. Центральний науковий архів АН УРСР (далі ЦНА) був створений для забезпечення збирання і приймання на зберігання архівних матеріалів, що відкладаються в результаті науково-дослідної та організаційної діяльності АН УРСР і її установ, а також особистих фондів академіків, членів-кореспондентів і видатних учених, матеріали яких мають значення для історії Академії наук, історії окремих галузей науки, техніки і культури. ЦНА АН УРСР створений як самостійний структурний підрозділ при Центральній науковій бібліотеці АН УРСР і підпорядкований безпосередньо Головному вченому секретарю Президії АН УРСР, штатна чисельність на 1968 р. – 3 одиниці, передбачалося розмістити архів у новому приміщенні бібліотеки²². Розпорядженням Президії від 12.04.1972 р. «Про розміщення архіву Президії АН УРСР» ЦНА дозволили тимчасово, до закінчення будівництва спеціального приміщення в будинку ЦНБ АН УРСР, зайняти кімнату площею 21,2 м², кімнату площею 5,8 м² та перший поверх архівосховища –

91 м² по вул. Володимирській, 55. Зазначені приміщення мали використовуватися ЦНА лише для розміщення найважливіших матеріалів установ АН УРСР²³. У квітні 1968 р. на посаду завідуючого Центральним науковим архівом АН УРСР було призначено, за переведенням з посади старшого інспектора Архівного управління при РМ УРСР, Бориса Дмитровича Нененка, який мав вищу спеціальну історико-архівну освіту і досвід організаційної роботи²⁴.

У 1963 р. при Архіві АН СРСР була створена Рада з організації комплектування і використання архівних матеріалів АН СРСР для розгляду науково-методичних і практичних питань, пов'язаних з експертизою цінності документів і комплектування ними академічних архівів, організацією документів в діловодстві установ та контролю за діяльністю експертних комісій установ АН СРСР²⁵. Схожий орган створили і в АН УРСР, та, на відміну від союзної, Рада з організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР (далі – Рада) була створена при Президії Академії наук УРСР. Раду створили для здійснення науково-методичного керівництва діяльності наукових і галузевих архівів, а також відділів рукописних фондів наукових установ АН УРСР і координації роботи в справі збирання, зберігання та наукової розробки документальних матеріалів з історії дореволюційної і радянської української науки, в тому числі матеріалів наукових установ і рукописної спадщини членів Академії наук УРСР та інших видатних учених республіки. В сфері комплектування на Раду були покладені функції Експертно-перевірної комісії АН УРСР²⁶.

Згідно з положеннями, новостворені органи розподілили між собою обов'язки так. Рада повинна була здійснювати науково-методичне керівництво діяльністю всіх архівних підрозділів установ Академії наук УРСР в області комплектування і використання документальних матеріалів. Для виконання цього завдання Рада мала право знайомитись зі станом документування і архівів в установах АН УРСР; вносити рекомендації про поліпшення організації архівної справи; вносити пропозиції про упорядкування мережі архівів, а також про організацію нових архівів у наукових установах АН УРСР; визначати профіль комплектування архівів та архівосховищ установ АН УРСР, приймати рішення про передачу непрофільних матеріалів з одного архівосховища в інше або в інше відомство; затверджувати інструктивно-методичні документи з питань роботи архівів і постановки документування наукової та науково-організаційної

діяльності в АН УРСР; затверджувати матеріали експертних комісій установ АН УРСР з відбирання документальних матеріалів на постійне зберігання; брати участь в розгляді питань забезпечення архівів науковими кадрами, їх раціонального використання та підвищення кваліфікації робітників, які пов'язані з документуванням діяльності наукових установ та архівів; рекомендувати кандидатури на заміщення посад завідуючих архівами та відділами рукописних фондів наукових установ АН УРСР²⁷. Центральний науковий архів АН УРСР створювався, щоб здійснювати наукову і технічну обробку документальних матеріалів, які знаходяться в архіві; складати і публікувати наукові описи і огляди архівних матеріалів; вести науково-довідковий апарат до архівного матеріалу, що зберігається в Архіві, і облікових відомостей про архівні матеріали, що знаходяться на зберіганні в інших установах Академії наук; контролювати стан документування наукової діяльності та надавати науково-методичну допомогу установам АН УРСР з питань правильної організації поточного діловодства; здійснювати загальний архівний нагляд і архівно-методичне керівництво з питань обліку, обробки, зберігання і використання архівних матеріалів в установах АН УРСР і своєчасного здавання установами своїх матеріалів до ЦНА АН УРСР²⁸.

Стосовно науково-дослідної роботи на Раду покладалися обов'язки визначати напрями і завдання наукових досліджень архівів наукових установ АН УРСР, вносити пропозиції з цих питань до відповідних відділень, секцій або Президії АН УРСР. При складанні координаційних планів науково-дослідних робіт за своїм профілем Рада повинна була використовувати досвід, напрацювання і пропозиції міністерств, відомств, вузів тощо, які займалися розробкою відповідних проблем; розробляти перспективи планування комплектування та використання документальних матеріалів наукових та галузевих архівів і відділів рукописних фондів наукових установ АН УРСР; заслуховувати доповіді керівників робіт про хід виконання наукових досліджень за профілем Ради, вносити рекомендації, спрямовані на успішне виконання робіт, оцінювання наслідків і внесення пропозицій щодо їх практичного використання. Раді надане право вносити рекомендації про тематику докторських та кандидатських дисертацій, а також рекомендувати до захисту як дисертації результати досліджень за профілем Ради. Координувати роботу з архівними установами республіки і архівами

закордонних академій; встановлювати контакти з закордонними архівними установами з метою обміну досвідом і поповнення ЦНА АН УРСР матеріалами з історії науки і історії АН УРСР, з цією метою Рада мала право рекомендувати кандидатів для направлення в наукові відрядження за кордон з метою вивчення стану науки в цій області, розглядати звіти про відрядження, брати участь в розробці плану міжнародних наукових зв'язків за профілем Ради²⁹.

Центральний науковий архів АН УРСР, в свою чергу, повинен був здійснювати наукову розробку і публікацію матеріалів з історії Академії наук УРСР; організовувати роботу зі всебічного використання документальних матеріалів Архіву з науковою, народно-господарською практичною метою шляхом видачі архівних довідок, копій документів, видавання матеріалів у тимчасове користування і до читального залу, організації виставок і т.п.³⁰

Рада складалася з голови Ради, заступника голови, одинадцяти членів і вченого секретаря. Рада мала здійснювати свою роботу, розглядаючи необхідні питання безпосередньо на засіданнях Ради і Бюро Ради через проведення координаційних нарад і конференцій, через роботу створюваних Радою тимчасових груп і комісій для підготовки пропозицій, пов'язаних з розробкою питань за профілем Ради, шляхом виконання на громадських засадах доручень тощо. Пленарні засідання мали проводитися не рідше одного разу на рік, рішення приймалися більшістю голосів. Рекомендації Ради, які передбачали відповідні заходи, могли впроваджуватися в життя рішенням Бюро Президії АН УРСР. Рада здійснювала діяльність під керівництвом Президії АН УРСР, робочим апаратом Ради мали бути співробітники Центрального наукового архіву АН УРСР. Рада складалася з 21 члена. Головою Ради було обрано директора Інституту історії АН УРСР академіка АН УРСР А.Д. Скабу, заступником – завідуючого Центральним науковим архівом АН УРСР Б.Д. Нененка. Серед членів Ради були чотири дійсні члени АН УРСР, три члени-кореспонденти АН УРСР, заступники директорів, завідуючі науковими відділами, вчені секретарі інститутів АН УРСР, заступник Головного вченого секретаря Президії, начальник Секретаріату Президії, заступник начальника Науково-організаційного відділу Президії, Голова Центральної експертно-перевірної комісії Архівного управління при РМ УРСР та ін.³¹

Таким чином, на Раду були покладені функції координації роботи та контролю за комплектуванням архівних підрозділів в

системі АН УРСР, визначення напрямів архівознавчих досліджень в АН УРСР, налагодження наукових контактів з архівними установами УРСР, СРСР та зарубіжних країн. Центральний науковий архів, в свою чергу, мав займатися вирішенням практичних архівних проблем – питаннями обліку, науково-технічної обробки документів, їхнього зберігання і використання.

Рада працювала протягом 10-ти років. За цей період було проведено 7 засідань³². На першому засіданні Ради 15 жовтня 1969 р., на пропозицію голови академіка АН УРСР А.Д. Скаби, для вирішення основних робочих питань було обране бюро Ради у складі дев'яти осіб. До складу Бюро ввійшли академік АН УРСР А.Д. Скаба (голова), Б.Д. Нененко (заст. голови); академік АН УРСР Й.З. Штокало (завсектором історії техніки та природознавства Інституту історії АН УРСР), академік АН УРСР І.Г. Підоплічко (академік-секретар Відділу загальної біології), В.І. Стрельський (д.і.н., завкафедрою архівознавства КДУ ім. Т.Г. Шевченка), В.М. Лало (заст. Головного вченого секретаря АН УРСР), Д.Ф. Байс (кандидат фізико-математичних наук, учений секретар Інституту фізики), М.І. Соколовська (завархівом Президії АН УРСР), Т.Ф. Лошицька (вчений секретар Ради, співробітник ЦНА)³³.

Принципи, відображені в положеннях про центральні архівні органи Академії, які були закладені в основу створення централізованої архівної системи АН УРСР, як показали перші кроки практичної роботи, мали суттєві розбіжності з дійсним станом речей і не могли в повній мірі бути впровадженими. Власне тому вже на першому засіданні Рада почала вносити суттєві зміни в систему організації роботи центральних архівних органів АН УРСР, зокрема, учасники засідання на чолі з головою вирішили не покласти на бюро Ради функції Експертно-перевірної комісії АН УРСР з розгляду і затвердження описів установ, як це прописано в положенні, а доручити вирішення цього питання Центральному науковому архіву. На виконання цього співробітникам архіву було доручено розробити і подати на затвердження бюро Ради положення про Експертно-перевірну комісію АН УРСР і склад комісії. На основі постанови Ради в грудні 1969 р. було створено Експертно-перевірну комісію при ЦНА АН УРСР у кількості 7 осіб³⁴.

На першому засіданні Ради піднімалося питання про передавання до ЦНА архівних документів установ, та його вирішення відклали на невизначений період – до того часу, коли ЦНА буде

надане повноцінне архівосховище³⁵. Як головний науково-методичний архівний орган АН УРСР Рада, через Центральний науковий архів, розпочала роботу, спрямовану на формування повноцінної дієвої структури архівних підрозділів установ АН УРСР. Зокрема, у 1970 р. було затверджене Типове положення про архів наукової установи АН УРСР і Правила користування документальними матеріалами в архівах установ АН УРСР³⁶. На засіданнях Ради заслухували доповіді директора ЦНА і представників академічних інститутів про роботу, проведену в установах АН УРСР з формування і забезпечення зберігання архівних фондів установ та особових фондів. За ініціативою Ради, в АН УРСР було створено археографічну комісію для виявлення і збирання особливо цінних рукописних документів.

Як відмітив незмінний голова Ради академік АН УРСР А.Д. Скаба у 1979 р. на останньому засіданні: «... К сожалению, власти у нас очень мало, но есть право постоянно заявлять о наших наиболее важных вопросах во весь голос...»³⁷. Такий стан речей пояснює, чому більшість важливих проблем, поставлених Радою перед керівництвом Академії, не була вирішена. Серед основних питань, що їх намагалися актуалізувати члени Ради, були такі, як підвищення статусу ЦНА – доктор історичних наук В.І. Стрельський звернув увагу членів Ради на невідповідність статусу новоствореного архіву до діючого Положення про Державний архівний фонд СРСР: «Создание ЦНА АН УССР – давно назревший вопрос. Непонятно только, почему Президиум АН УССР не до конца решил его. У нас действует единое положение: архивы являются структурной частью учреждения. В интересах дела ЦНА АН УССР следует ввести структурной частью в Президиум АН УССР»³⁸. Погоджуючись із зауваженням В.І. Стрельського, Рада постановила просити Президію АН УРСР підняти питання перед РМ УРСР про дозвіл ввести ЦНА до складу Президії АН УРСР і внести відповідні зміни до структури апарату. Однак через загальнодержавну політику оптимізації складу державних установ в УРСР це прохання було відхилене. Регулярно протягом роботи Ради піднімалося питання про виділення приміщення для створення повноцінного архівосховища ЦНА. Також на засіданні Ради в 1971 р. піднімалося питання про створення об'єднаних архівів інститутів. Противником цієї ідеї став академік АН УРСР І.Г. Підоплічко: «...Создание объединенных архивов ничего не даст, т. к. институты разные, разные положения.

Необходимо добиватися введення штатної должности и создания архива в каждом институте...». Ця ідея була відкинута, голова Ради академік АН УРСР А.Д. Скаба відмітив, що в АН УРСР немає сенсу створювати якісь штучні утворення – об'єднані архіви, оскільки Академія має ЦНА, а інші створювати безглуздо. Однак, на його думку, було б правильно об'єднати архів Президії АН УРСР з ЦНА, як це зробили в АН СРСР³⁹. Також піднімалося питання про створення в АН УРСР госпрозрахункової групи для науково-технічного впорядкування документів академічних установ; це питання теж не було вирішене⁴⁰.

У 1970 р. вийшла Постанова Президії «Про стан архівної справи в установах АН УРСР» від 30.04.1970 р. Згідно з постановою, ЦНА залишається самостійним структурним підрозділом ЦНБ АН УРСР, але підпорядковується безпосередньо Президії АН УРСР, відповідно ЦНА зобов'язаний щороку подавати відомості про виконання роботи та стан архівної справи в академічних установах для включення до звіту Президії АН УРСР. Разом з тим фінансово-плановому відділу Президії, починаючи з 1971 р., доручалося вжити заходів до збільшення штату ЦНА⁴¹. На 1973 р. штат ЦНА становив 6 працівників: завідуючий, головний бібліограф, головний хранитель фондів, два редактори, архіваріус⁴². У 1982 р. посада хранителя фондів була ліквідована, і штат архіву відповідно зменшився до 5 осіб: завархівом, два молодші наукові співробітники, старший редактор і редактор⁴³.

Протягом 1968–1972 рр. ЦНА було здійснено перевірку 121 архіву установ, в тому числі перевірені всі іногородні установи; надано 1769 консультацій, погоджено 121 зведену номенклатуру справ установ і 81 номенклатуру МК. В архіві здійснювалися наглядові справи на всіх фондоутворювачів (145 справ), наглядова картотека діючих установ (156 карток), картотека ліквідованих установ, картотека з історії створення установ. За цей період ЦНА розробив ряд типових положень і методичних посібників – положення про Раду з організації комплектування і використання документальних матеріалів АН УРСР (1968); положення про постійну кваліфікаційну комісію службового апарату Президії АН УРСР (1969); форму плану роботи архіву інституту з методичними вказівками до складання (1969); положення про документальний фонд ученого (1970); приблизні номенклатури справ місцевого комітету профспілки і відділу з охорони праці та техніки безпеки (1970);

положення про Експертно-перевірну комісію ЦНА АН УРСР (1970); приблизну зведену номенклатуру справ місцевого комітету профспілкової організації (1971); приблизні номенклатури справ Ради з проблеми, Наукового центру АН УРСР, Редакції наукового журналу (1972); положення про ЦНА АН УРСР (1972); пам'ятку про порядок приймання, оформлення і обліковування документів особового походження, що надходять до ЦНА АН УРСР (1973)⁴⁴.

У 1970 р. Рада затвердила положення про архів наукової установи, згідно з яким він створювався для забезпечення збереження, обліку, наукового і практичного використання документальних матеріалів, які накопичуються в результаті діяльності наукової установи АН УРСР, а також зібраних нею для проведення наукових досліджень, до здавання їх у ЦНА АН УРСР. Правовий статус архіву прирівнювався до статусу допоміжних підрозділів наукової установи. На чолі архіву мав стояти завідуючий, кандидатура якого погоджувалася з Центральним науковим архівом, штат архіву визначався керівництвом установи відповідно до обсягів документообігу установи і використання документальних матеріалів архіву. Архів повинен працювати за планом, затвердженим ученою радою установи, і звітувати про виконання плану перед нею, але один примірник плану, звіту і паспорт архіву кожного року необхідно подавати до ЦНА. Архів наукової установи повинен мати своє спеціальне приміщення для зберігання документальних матеріалів. Науковим установам з підпорядкованими підприємствами дозволено було створювати об'єднані архіви.

Основними функціями архіву були: забезпечення збереження, обліковування, зберігання та використання документальних матеріалів та підготовка їх до передавання до ЦНА; контроль за зберіганням, правильністю формування та оформлення справ і обліком документації, яка знаходиться в структурних підрозділах установи; створення і поповнення науково-довідкового апарату; проведення експертизи цінності документальних матеріалів архіву та участь в роботі Експертної комісії установи; забезпечення всебічного використання документальних матеріалів архіву установи шляхом надання архівних довідок, копій документів, видавання матеріалів для тимчасового користування і до читального залу, організація виставок та ін.

Крім того, на архів установи покладалася відповідальність за науково-технічну обробку документальних фондів учених та інших

документальних матеріалів, зібраних або придбаних установою, створення страхового фонду документів установи та розроблення методичних посібників й інструкцій з головних питань роботи архіву установи.

Відповідно архів установи мав право контролювати дотримання співробітниками установи нормативних вимог у сфері діловодства та архівної справи; брати участь у нарадах, сесіях, що проводяться Радою АН УРСР, ЦНА, а також у всіх заходах, спрямованих на підвищення ділової кваліфікації архівних робітників.

У положенні також прописано, що зі структурних підрозділів наукової установи документальні матеріали постійного і тривалого термінів зберігання повинні надходити до архіву в упорядкованому стані. Терміни передавання документів із структурних підрозділів мали встановлюватися керівником установи за поданням завідуючого архівом, в разі необхідності, частина матеріалів могла бути залишена в структурному підрозділі для поточної роботи, але при цьому оформлялася архівом як видана в термінове користування. Термін зберігання документальних матеріалів в архіві наукової установи до передачі в Центральний науковий архів АН УРСР або інші архівосховища встановлювався Президією АН УРСР⁴⁵.

Згідно з постановою бюро Президії АН УРСР «Про порушення окремими установами АН УРСР положення про Державний архівний фонд СРСР» від 20.04.1972 № 133 б, керівники наукових установ і підприємств зобов'язані постійно приділяти увагу створенню повноцінної документальної бази установи та умов її збереження. Також заборонялося передавати будь-які документальні матеріали до інших установ без рішення Ради з організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР. Наголошувалося на персональній відповідальності керівників установ за порушення встановленого порядку знищення будь-яких документальних матеріалів – знищення дозволялося лише з письмового дозволу ЦНА. ЦНА, в свою чергу, зобов'язали посилити контроль за виконанням установами правил збереження та проведення експертизи документальних матеріалів⁴⁶.

У 1973 р. були затверджені перші варіанти списків № 1 і № 2, що істотно відрізнялися від сучасних. До списку № 1 увійшли установи, організації, підприємства (інститути, відділення, ради, дендропарки, товариства, госпрозрахункові підприємства та ін.), що були самостійними фондоутворювачами. Їхні документи, відпо-

відно до положення про Державний архівний фонд СРСР, повинні були надходити на державне зберігання. До списку № 2 ввійшли «...учереждения, организации, предприятия, не являющиеся самостоятельными фондообразователями (отделы, комиссии, комитеты, базы и др.), находящиеся при Президиуме АН УССР, управлениях АН УССР, институтах. Их основные документы будут поступать на государственное хранение в составе документов учреждений, организаций и предприятий, в чьем ведении они находятся...». Окремо в 1970 р. був затверджений список установ, документи яких не потраплятимуть до ЦНА⁴⁷.

У 1976 р. комісія з представників Архіву АН СРСР перевірила роботу Експертно-перевірної комісії (ЕПК) АН УРСР, в її роботі були відмічені значні недоліки, і комісія запропонувала, оскільки Рада і ЕПК при ЦНА АН УРСР мають ряд спільних завдань, правильно було б об'єднати ці два органи в один – Раду з комплектування і використання документів АН УРСР, а права ЕПК надати бюро цієї Ради, як в АН СРСР⁴⁸.

Академія наук УРСР відреагувала на зауваження союзної комісії, Раду і ЕПК не об'єднали, але розпорядженням Президії АН УРСР від 11.04.1977 р. № 555 ЕПК створювалася при Раді з організації комплектування та використання документів АН УРСР як дорадчий орган, її рішення вступали в силу після затвердження їх Радою, яка, в свою чергу, здійснювала загальне керівництво роботою ЕПК⁴⁹.

У цьому ж році ЦНА підготував проект положення – «Положення про науково-технічний архів установи АН УРСР». Рада погодила положення і представила на затвердження Президії АН УРСР. На відміну від попереднього, це Положення прописане більш чітко: згідно з ним, науково-технічний архів є самостійним структурним підрозділом установи, підпорядковується безпосередньо керівникові установи, а практичне керівництво здійснює заступник керівника з наукової частини і вчений секретар. Архів працює за планом, затвердженим керівником установи, на відміну від ученої ради в попередньому положенні. Розділ, в якому перераховані функції архіву, зазнав суттєвих доповнень, зокрема контроль за станом зберігання та правильністю оформлення справ у структурних підрозділах архіву мали здійснювати разом з канцеляріями. В положенні 1977 р. на архів покладено функцію науково-технічного опрацювання документів архіву, в положенні 1970 р. прописано, що документи зі струк-

турних підрозділів мають надходити в упорядкованому стані; разом з тим тут відсутня вимога науково-технічної обробки документальних фондів видатних учених установи. Щодо терміну передачі документів зі структурних підрозділів, на відміну від першого положення, де їх мав визначати керівник установи, в новому положенні визначався термін через 2 роки після закінчення діловодства для науково-організаційної документації і документів з особового складу, крім особових справ – через рік після звільнення. Науково-технічна та науково-дослідна документація передавалася до архіву після завершення або припинення роботи над темою чи проблемою. Відповідно розділ «Права архіву» доповнений пунктом – залучати до роботи в необхідних випадках як експертів і консультантів, так і спеціалістів, що працюють в установі⁵⁰.

На кінець 1977 р. стан роботи архівних підрозділів академічних установ мав ряд недоліків. Добре була налагоджена робота в архівах: Інституту проблем міцності (завархівом Н.З. Шпак), Інституту кібернетики (завархівом Л.І. Стрельська), СКБ Інституту кібернетики (завархівом Н.С. Дрималік), Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця (госпрозрахункова група), Інституту проблем онкології (завархівом А.Г. Нікуліна), Інституту органічної хімії (завархівом Г.В. Мендель), Інституту технічної теплофізики (завархівом А.С. Барабан), Інституту геофізики (завархівом Т.С. Рижій). В ряді інститутів були відсутні архівосховища. Значним недоліком в роботі був нечітко визначений організаційно-правовий статус архіву в установі. В багатьох інститутах введені штатні одиниці завархівами використовувалися не за призначенням, а для виконання інших робіт, і архівні документи залишалися не впорядкованими. Не був налагоджений облік документів, не відома їхня кількість, багато документів зберігалися у виконавців у шафах і робочих столах. Такий стан речей унеможлиблював забезпечення повноцінного збереження документів. У ряді установ посади завархівом були взагалі відсутні⁵¹.

Незважаючи на численні проблеми, пов'язані з нерозумінням, в першу чергу, з боку керівництва важливості архівного підрозділу в організації документаційного забезпечення управлінської, науково-організаційної і науково-дослідної діяльності установи, що виникали в роботі ЦНА, у 1960–1970-х роках в Академії наук була створена система з архівних підрозділів, взаємопов'язаних з Центральним науковим архівом, та закладена основа для формування

повноцінного Архівного фонду АН УРСР, його зберігання та всебічного використання.

¹ *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України/Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 143–146; *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України – національний архів української науки // Дванадцята Всеукраїнська конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: Матеріали конф., 20 трав. 2007 р., м. Київ. – К., 2007. – С. 237–242.; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства // Архівні установи України. Довідник. – К., 2010. – Т. 1 : Наукові установи, музеї, бібліотеки, кн. 1. – С. 11–19; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства НБУВ – науково-методичний центр формування і використання Архівного фонду НАН України // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 200 – 207; *Путро О.І.* Інститут архівознавства ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України // Бібл. вісн. – 1994. – № 4. – С. 5–8.; *Путро О.І.* Архівний фонд Національної академії наук України як складова частина НАФ: історія та сучасні проблеми // Українське архівознавство: історія, сучасний стан, перспективи : Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп. 1996). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 56–61; *Кучмаренко В.А.* До історії Архівного фонду Національної академії наук України (1918–1933): формування, склад, зміст // Історія Національної академії наук України (1918–1933): Науково-довідковий апарат. – К., 2002. – С. 7–53; *Кучмаренко В.А., Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України: історія, сучасний стан, зміст і склад документів // Арх. України. – 2000. – № 1/3. – С. 8–15.; *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 143–146; *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України – національний архів української науки // Дванадцята Всеукр. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів : Матеріали конф., 20 трав. 2007 р., м. Київ. – К., 2007. – С. 237–242.; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства // Архівні установи України : Довідник. – К., 2010. – Т. 1 : Наукові установи, музеї, бібліотеки, кн. 1. – С. 11–19; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства НБУВ – науково-методичний центр формування і використання Архівного фонду НАН України // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 200–207.

² ІА НБУВ, ф. 277, оп.1, спр. 91 Довідка з питань історії АН УРСР та стану архівної справи в системі АН УРСР 19.10.1982. – Арк. 7

³ *Христова Н.* Основні етапи розвитку науково-довідкового апарату державних архівів в Україні за радянської доби // Арх. України. – 2008. – № 1/2. – С. 174.

⁴ Положение о Государственном архивном фонде Союза ССР от 13 августа 1958 г. № 914 - <http://www.consultant.ru/online/base>

⁵ ІА НБУВ, ф. 277, оп.1, спр. 10. – Документи Совета по организации комплектования и использования документов АН УССР (планы, протокол заседания). – Арк.. 21.

⁶ Там само, спр.1. – Постановления, распоряжения Президиума АН УССР (копии), относящиеся к деятельности ЦНА. – Арк.1

⁷ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту металофізики НАН України

⁸ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України

⁹ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту гідробіології НАН України

¹⁰ ІА НБУВ – Наглядова справа архіву Інституту органічної хімії НАН України

¹¹ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту математики НАН України

¹² Там само. – Наглядова справа архіву Інституту археології НАН України

¹³ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту мікробіології і вірусології ім.Д.К. Заболотного НАН України

¹⁴ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту фізики НАН України

¹⁵ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту історії України НАН України.

¹⁶ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України

¹⁷ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту газу НАН України

¹⁸ Там само., ф. 277, оп.1, спр. 10, арк. 22

¹⁹ Там само, спр.11. – Переписка с институтами АН по вопросам основной деятельности, арк. 29, 35

²⁰ Там само, спр. 11, арк. 35

²¹ Там само, спр.1, арк. 1

²² История Архива Российской академии наук – <http://www.aran.ru>

²³ Там само, спр.13. – Копии постановления, распоряжений Президиума АН УССР за 1970 г., арк. 5; спр. 1, арк. 2

²⁴ Там само, спр. 30 – Копии распоряжений, приказов Президиума АН УССР за 1972 г., арк.4.

²⁵ Там само, спр. 5 – Документы о создании и строительстве ЦНА (постановления, плановое задание и др.), арк. 5

²⁶ Историческая справка к Фонду № 2026 Архива РАН «Центральная экспертно-проверочная комиссия по отбору документов на государственное хранение Российской академии наук» <http://www.aran.ru>

²⁷ ІА НБУВ, ф. 277, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

²⁸ Там само, арк. 8–10.

- ²⁹ Там само, арк. 3–4.
³⁰ Там само, арк. 8–10.
³¹ Там само, арк. 3–4.
³² Там само, спр. 10, арк. 6–7.
³³ Там само, спр. 10, 17, 23, 48, 59, 66, 74.
³⁴ Там само, спр. 10., арк. 10.
³⁵ Там само, спр. 42. – Акт о приеме-передаче ЦНА, арк. 14.
³⁶ Там само, арк. 10–11.
³⁷ Там само, спр. 17. – Документы заседания Бюро Совета по организации комплектования и использования документальных материалов АН УССР, арк. 27–47.
³⁸ Там само, спр. 74. – Протокол засідання Ради по комплектуванню і використанню документів, арк. 2.
³⁹ Там само, спр. 10, арк. 15.
⁴⁰ Там само, спр. 23. – Протокол заседания Бюро СКИДМ АН УССР, арк. 3–4 .
⁴¹ Там само, спр. 17, арк. 4–5.
⁴² Там само, спр. 13, арк. 5.
⁴³ Там само, спр. 42., арк. 1.
⁴⁴ Там само, спр. 91. – Довідка з питань історії АН УРСР та стану архівної служби в системі Академії наук, арк. 8.
⁴⁵ Там само, спр. 42, арк. 3–11.
⁴⁶ Там само, спр. 17, арк. 27–32 .
⁴⁷ Там само, спр. 30, арк. 10–11.
⁴⁸ Там само, спр. 39. – Протоколи засідань ЕПК, арк. 12.
⁴⁹ Там само, спр. 61. – Протоколи нарад співробітників архіву, арк. 6.
⁵⁰ Там само, спр. 69. – Документи з питань діяльності ЦНА (положення про ЕПК АН УРСР, постанова Президії АН УРСР, довідки про рукописну спадщину та стан роботи архівів установ АН УРСР), арк. 4.
⁵¹ Там само, спр. 66. – Протокол засідання Ради по комплектуванню та використанню документів, арк. 16, 18–19.
⁵² Там само, спр. 69, арк. 15–16.

Summary

The researcher describes the stage of history of the archival system of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR that is marked by creation of the all-Academy archival institutions – the Central Scientific Archive and the Council for organization of acquisition and use of documentary materials.

Key words: scientific archive, Academy of Sciences, history of archive, Archival Fond of Research Institute, archival system.